

צבא בונה עם? שירות צבאי כמשפיע על תפיסות חברתיות בישראל: השסע הדתי-חילוני כמקרה בוחן

ד"ר אלישבע רוסמן

המחלקה למדע המדינה, אוניברסיטת בראילן

תקציר

החברה הישראלית מתאפיינת בשסעים חברתיים עמוקים, בהם השסע בין המגזר החילוני לדתי. במחקר זה נבדק אם בוגרי שירות צבאי ולאומי, שקשרו במהלך השירות קשרי חברות עם אנשים שונים מהם במידת המחויבות הדתיות שלהם, יהיו מוכנים לשחזר חוויה זו בעת לימודיהם האקדמיים. המחקר מצא כי בוגרי שירות צבאי ולאומי נוטים לשחזר את חברויות השירות שלהם גם בעת לימודים אקדמיים; כלומר, מי שהיו להם חברים שונים מהם במידת מחויבות דתית בעת השירות, נוטים לשוב ולהתחבר עם השונים מהם גם בתקופת הלימודים. עם זאת, ניסיון השירות מלמד אותם על מגבלותיה של חברות זו, והם מגיעים למערכות יחסים אלה באופן מפוכח. מהמחקר נראה כי שירות (בעיקר צבאי) אינו מגשר בהכרח על פני שסעים חברתיים במובן הפשוט של המושג, אולם מאפשר היכרות המעודדת יצירת קשרים חברתיים חוצי-מגזרים.

מילות מפתח: גיוס חובה, השסע הדתי-חילוני, השערת המגע, התפשטות תפקודית

An Army Building a People? – Military Service affecting Social Schisms: The Case of the Religious-Secular Divide in Israel

Abstract

Can the military serve as tool for socialization? Despite scholarship indicating military service has a limited socialization effect on soldiers, many Israelis believe that their military service in the Israel Defense Forces (IDF) has caused them to accept members of outgroups as part of their own ingroup. The following paper explores the effect of service friendships and asks: are veterans who had diverse friendships during their service more likely to have diverse friendships in the future? If so, do they attribute their ability and willingness to include others within their ingroup to their military service? Based on findings from a study of Israeli students (second and third year college and university students), the paper demonstrates that while indeed service friendships may be short lived, service alongside members of outgroups has certain longer-term effects and influences aspects of the social perception of veterans.

מבוא

במאי 1959 נשא דוד בן-גוריון דברים בכנס מפקדים ואמר: "הצבא יהיה בית הספר הגדול ביותר בישראל [...] וכשם שמדינת ישראל מלכדת כל היהדות [...] כך מלכד צה"ל את העם בישראל לכל מפלגותיו וקרעיו [...] אין צה"ל יוצא ידי חובתו בהיותו מעוז הביטחון של המדינה בלבד, אלא שומה עליו להיות למופת לעם ברוחו החלוצית" (בן-גוריון, 1983). כלומר לדעתו של בן-גוריון לצה"ל תפקיד חברתי, ולא רק ביטחוני. גם אם שאיפתו של בן-גוריון להשתמש בצבא כמעצב זהות קולקטיבית אחידה כבר אינה התפיסה השלטת,

נראה כי החברה בישראל עדיין רואה את צה"ל כבעל תפקיד חברתי מרכזי בכל הנוגע לגישור על-פני שסעים חברתיים (אזולאי וקוטיק, 2016; נבו ושוור, 2002; Azarya and Kimmerling, 1980). במהלך השנים עלו תהיות בנוגע לנחיצותו ולמקומו של התפקיד החברתי בסדר יומו של צה"ל.¹ בהתאם לכך, למרות השינויים שחלו בחברה הישראלית במהלך השנים, תפיסתו של צה"ל כבעל תפקיד חברתי עדיין קיימת (ישראלי ורוסמן, 2014).

צה"ל ממשיך למלא תפקידים חברתיים רבים: הוא קולט עלייה, עוסק בגיור, משלים שנות לימוד ובאופן כללי עוסק במשימות שאינן צבאיות. לא לחינם המוטו של חיל חינוך הוא "עם בונה צבא בונה עם". רעיון זה הוא בסיסי בצה"ל, וכלול במסגרת התפשטותו התפקודית (כהן, 2005).

למרות גישתם של חוקרים שונים כגון קרבס (2004) וכהן (2008), ולמרות שנראה כי צה"ל התאים את תפיסתו בנוגע לתפקידו החברתי לעידן הפוסט-מודרני (לא עוד כור היתוך אלא כור מצרף או "קופסת צבעים", שבה כל חייל שומר על ייחודו), הוא משמר את תפיסתו העצמית כ"צבא העם". הצדקותיו בנוגע לגיוס חובה נשענות על כך. אך האם צה"ל מצליח לעמוד במשימה זו?

מאמר זה מנסה לבחון האם שירות צבאי מצליח למתן שסעים, תוך התמקדות בשסע הדתי-חילוני. האם עצם השירות ביחד מאפשר היכרות בין מגזרים, ומשרטט מחדש גבולות חברתיים? או שאולי שירות צבאי אינו מצליח לגרום לשינוי תפיסתי וכל קבוצה ממשיכה להתבצר במקומה, למרות השירות המשותף? בעזרת סקרים וראיונות בחן המחקר את תפיסתם העצמית של סטודנטים לתואר ראשון במכללות ובאוניברסיטאות בישראל, ממגוון פלחים סוציאקונומיים, בנוגע לגבולות אלה.

המחקר מציע לבחון את תפקידו החברתי של צה"ל בראייה לטווח ארוך יותר – עד חמש שנים מהשחרור. בהקשר זה, המאמר שואל האם ניתן לזהות השפעה חברתית של השירות הצבאי בישראל על יוצאי שירות, ואם כן – איזו השפעה? האם יוצאי שירות סבורים שהשירות השפיע עליהם בהקשר של גישור על-פני שסעים חברתיים, ואם כן, כיצד? בסיכומו, המחקר מאיר מצב שבו תוצאות הגישור מורכבות יותר. למסקנות אלה השלכות על תפיסת צה"ל כ"צבא העם".

שירות צבאי ככלי לסוציאליזציה חברתית – מבט משווה על המערך התיאורטי

בשנות ה-50 של המאה ה-20 אימץ צבא ארצות-הברית התנהלות, שנשענה על השערת המגע (contact hypothesis) של אלפורט (Allport, 1954). הלה גרס כי כאשר מאחדים פרטים מקבוצות חברתיות שונות (למשל שחורים ולבנים, נשים וגברים) בקבוצה אחת

¹ היקף מאמר זה אינו מאפשר דיון מעמיק בסוגיה האם ראוי או לא שלצה"ל יהיה תפקיד חברתי, ואם יש לו תפקיד חברתי, האם הוא ממלא אותו. נקודת המוצא היא שיש ציפייה מוכרת שצה"ל ימשיך למלא תפקיד חברתי. גם מערכת המשפט תמכה בציפייה זו, כפי שניתן לראות בבג"ץ אליס מילר או בג"ץ ניר גלילי, שבהם קבע בית המשפט העליון כי על צה"ל לעמוד באמות המידה שהחברה הישראלית קובעת עבורו. הוא אינו יכול לתפקד רק כארגון משמר ביטחון או מספק ביטחון, אלא לשמור על עיקרון השוויון ולהתייחס לתקוות שתולה בו החברה לקיום התנהגויות חברתיות מסוימות. ראו: אליס מילר נ' שר הביטחון ואחרים, 4541.94; פלונית נ' שר הביטחון 1284/99.

והם עוברים חוויה משמעותית – חברי הקבוצה יצליחו להתגבר על דעותיהם הקדומות. כל פרט יקבל את חברי "קבוצות חוץ" (outgroups), שאינם שייכים לקבוצת ההתייחסות הראשונית שלו (קבוצת פנים – ingroup), כשווים לו. מדובר בתהליך ארוך, שאינו בהכרח בלתי הפיך, אך לדעת אלפורט בהחלט מתרחש.

תיאוריה זו קיבלה ביסוס במחקרים שונים, בפרט באלה העוסקים בלכידות ביחידות צבאיות (MacCoun et al., 1993). יש בכך היגיון רב: בתחום יחסי צבא-חברה ופסיכולוגיה צבאית, המחקר מתמקד בשאלות של לכידות חברתית וכיצד ניתן לגרום לחברים ביחידות צבאיות להתנהל כיחידה אורגנית ואף למות זה למען זה. פרטים ביחידה צבאית לא בחרו את חבריהם לשירות, ויש ליצור מצב שבו ירגישו קשר משמעותי זה לזה, שאם לא כן, היחידה לא תתפקד באופן מיטבי. מכאן ששאלת יכולתו של צבא נתון להעביר את חייליו תהליך סוציאליזציה וגיבור על-פני שסעים, מהותית לתפקודו כגוף לוחם. הדבר אכן הניע את צבא ארצות-הברית להשתמש בהשערת המגע, בתחילה בהקשר לשסע הגזעי ולאחר מכן בנושאי מגדר שונים (Krebs, 2006).

יכולתו של צבא לגרום לחייליו לקבל אחד את האחר כחברים שווים, עם זכויות שוות בקולקטיב הצבאי, מרכזית אף יותר כאשר מדובר בצבא חובה. בו, בניגוד לצבא התנדבותי, הפרטים המתגייסים אינם עושים זאת מרצונם ויש לגרום להם לתחושת שייכות חזקה הן לצבא בכללותו, הן ליחידתם והן לחיילים האחרים שעימם הם משרתים. לפיכך, צבאות משקיעים מאמץ רב בניסיון ליצור זהות קולקטיבית מבוססת ומשמעותית בקרב חייליהם. יש לגרום לחיילים לקבל את חבריהם ליחידה כשווים להם (Krebs; Matthews, 2015; 2004), ולעיתים קרובות לשנות את תפיסתם בנוגע למשמעות המונח "אנחנו", שיכלול פרטים רבים יותר מהתפיסה שאיתה הם באים מהאזרחות (Tajfel, 2010). ללא "אנחנו" שכולל את כלל היחידה הצבאית, ייווצר מצב שבו חיילים לא יוכלו לסמוך על חבריהם ליחידה בזמן אמת. דבר זה חשוב לכל יחידה צבאית, כל שכן בצבא שבו כופים על בני קבוצות חברתיות שונות לשרת יחד.

במובן זה, צבאות עושים שימוש בזהות חברתית (SIT – Social Identity Theory) במקור מושג מפסיכולוגיה חברתית (Hornsey, 2008; Ellemers and Haslam, 2011). גישה זו רואה בבני אדם בעיקר שחקנים חברתיים התופסים את עצמם באופנים שונים, בהתאם לקונטקסט החברתי שבו הם נמצאים. זהותם החברתית נגזרת ממקומם בקבוצה, ולא בהכרח מהיותם פרטים בעלי אישיות מובחנת (Ellemers and Haslam, 2011). בהתאם לתפיסת הקבוצה כבעלת חשיבות מהותית, פרטים מוכנים לקבל פרטים אחרים כחברי קבוצתם וכבעלי מכנה משותף מהותי, גם אם אין בסיס מציאותי להנחות אלה. למשל אם נקבץ קבוצה אקראית של אנשים, ונגדיר שלכולם מכנה משותף, גם אם מדובר במכנה משותף טריוויאלי (צבע עיניים, חיבה לצבע הכתום, קושי במתמטיקה), יקבלו חברי הקבוצה אלה את אלה כשווים ובני קבוצת הפנים ("אנחנו" לעומת בני קבוצות החוץ – "הם"). הם יגנו אחד על האחר מול קבוצות אחרות, ויתפקדו כיחידה אחת (Allport, 1958).

טג'פל, טרנר ואחרים הדגימו כיצד פרטים מעדיפים את חברי הקבוצה "שלהם" על-פני אחרים, גם אם הקשר שקיים בינם לקבוצה אינו מובהק.² כלומר גם ללא ביסוס משמעותי, בני אדם מעדיפים את חברי הקבוצה המסומנת כ"קבוצה שלי". במקרים מסוימים, גם לאחר התפרקות הקבוצה (שחרור משירות צבאי) הם יפלו לטובה את חברי קבוצתם לשעבר (יוצאי צבא כמוהם) בתחומים מסוימים, למשל בקבלה לעבודה, בהשכרת דירה ועוד.³

לא רק שמפגש פיזי ממשי מאפשר קבלה, נראה שגם מפגש לא פיזי עשוי להשפיע באופן דומה. טרנר ואחרים (2008) וטרנר וקריספ (2009) הדגימו שגם מפגש מדומיין מסוגל להשפיע על התנהגות. אם נדמיין, בלי לחוות, שמפגש עם בן קבוצת חוץ יהיה חיובי – כאשר המפגש יתרחש במציאות הוא יהיה חיובי. כלומר רגשות סובייקטיביים ושכנוע עצמי יניעו לפעולה. דברים אלה מעלים את האפשרות ששירות צבאי מאפשר להפעיל מכלול כלים חברתיים.

נוסף על כך, שימוש בצבא ככלי של סוציאליזציה מחזק את הלגיטימציה של צבא נתון בעיני החברה האזרחית שאותה הוא משרת: לצבא המחזק ערכים ותפיסות אזרחיות יש תפקיד חברתי חיובי, ולא רק תדמית אלימה. אם הוא מצליח לבצע משימות חברתיות הנתפסות כחיוביות – מתחזקת תדמיתו בעיני האזרחים. מבחינה זו, צעירים ישראלים המתגייסים לצה"ל פתוחים לכך שהמערכת הצבאית תחולל בהם שינוי. הם אינם בהכרח יודעים להגדיר שינוי זה, אבל בהחלט סבורים שהשירות "ישנה אותם" ואינם מתנגדים לתהליך זה. גישה התחלתית שכזו מקלה על הנסיון לגרום לשינויים אצל מתגייסים, בניגוד לצבא שבו מתגייסים אינם מעוניינים לעבור תהליך חברתי כלשהו (ריבנאיבהיר ואבידה, 2014).

בפועל, התפיסה של צבא כ"בית ספר לאומי" רווחת בצבאות (מערביים ושאנים מערביים). כאמור, צבא ארצות-הברית השתמש באופן נרחב בתפיסה זו, כאשר יצר יחידות צבאיות מעורבות של שחורים ולבנים בתקופה שבה התבסס על גיוס חובה (Krebs, 2006). גם צבא ברית המועצות לשעבר ראה עצמו גורם מחנך ומעצב (Colton, 1979).

אם צבא משמש גורם מחנך, יש לצפות כי השפעתו על תפיסות חברתיות וזהות חברתית של חייליו תמשיך ללוות אותם גם לאחר חזרתם לאזרחות. חיילים שעברו תהליך משמעותי במדים, ייקחו עימם מסקנות לחייהם אזרחיים. השפעה זו תתחזק אם יוצאי צבא מעוניינים שהצבא יחולל שינוי בחייהם, גם אם הם אינם יודעים להסביר בדיוק מהו. אם השערות אלה נכונות, נוכל לזהות אצל יוצאי צבא תפיסות חברתיות אחרות מאלו של אזרחים שלא שירתו בשירות צבאי ביחס לבני קבוצות חוץ. יוצאי צבא ייטו ליישם את מה שלמדו במדים ולקבל את בני קבוצות החוץ, בייחוד אם בני קבוצות אלה שירתו אף הם במדים (בבחינת העדפת חברי "הקבוצה שלי").

² הגורם החשוב הוא שכנוע חברי הקבוצה כי המשותף ביניהם חשוב. ראו סקירת עבודתם של טג'פל וטרנר בהקשר זה אצל: Hornsey, 2008.

³ הרעיון של "תפיסת לכידות" ("perceived cohesion") נבחן בעבר על ידי בולן והויאל (1990). למרות שמחקרם אינו מתמקד באותן קבוצות ואותו הקשר, הרעיון בבסיסו דומה למדי.

במקרה של צבא חובה, יחזקו יוצאי הצבא את התפיסות שכבר קיימות באזרחות (בה חיים יוצאי צבא שהשתחררו לפנייהם) ולדבר תהיה השפעה על החברה בכללותה. מכאן שאם ברצוננו להבין את השפעותיו החברתיות של שירות צבאי, עלינו להתמקד ביוצאי צבא לאחר שחרורם.

גם בישראל משמש צה"ל סוכן סוציאליזציה. בדומה לתהליכים שעובר העולם המערבי כולו, גם החברה הישראלית מכירה במכלול של פוליטיקת הזהויות. השיח הציבורי מאפשר "ניהול שונות", ומכיר בגוונים הרבים בחברה (לומסקי-פדר ובן-ארי, 2003). עם זאת, התפיסה כי צה"ל הוא המקום שיגרום לכלל המתגייסים לשורותיו לראות את עצמם שייכים לאותו קולקטיב לא עברה שינוי משמעותי. ניתן לראות רציפות מחקרית בנושא: הציפייה שצה"ל יהיה גורם ממתן, שיאפשר ליצור מכנה משותף כולל וזהות משותפת, נשארה במאה ה-21 (Rivnai-Bahir and Avidar, 2017).

למרות זאת, יש המערערים על התפיסה כי צבאות בכלל וצה"ל בפרט מסוגלים לגרום לשינוי מהותי בקרב חיילים, ולגרום להם לראות את חבריהם ליחידה כשווים להם. לאחר השחרור, בני הקבוצות החברתיות השונות, שהיו מלוכדים בזמן השירות, חוזרים לקבוצות הייחוס המקוריות שלהם באזרחות והגבולות החברתיים חוזרים לקדמותם (Krebs, 2004). כלומר בעת השירות, יהיו חברי יחידה צבאית מוכנים למות כדי להגן זה על זה, אולם לא יסכימו שחברים אלה, המשתייכים לקבוצות חוץ, יתחתנו עם בת משפחתם (Cohen, 2008). יתרה מכך, סטיוארט כהן טוען כי שירות צבאי בישראל לא רק שבדרך כלל אינו ממתן שסעים חברתיים שמקורם בחברה הישראלית הכללית, אלא עשוי להעצים אותם ואף ליצור שסעים חדשים (Cohen, 2008:ch.6).

מכאן נראה שכדי לבדוק את השפעותיו של השירות הצבאי על מבנה של חברה נתונה, ועל יכולתו או חוסר יכולתו לשנות גבולות חברתיים, יש לבחון את תחושותיהם של משוחררים משירות, ולשאול האם לתחושתם השפיע שירותם על זהותם החברתית במידה כזאת שהם פתוחים לקבלת חברים בקבוצות חוץ, כחברים שווים בקבוצת הפנים שלהם באזרחות.

אם כן, האם הדבר גורם להם להתנהג אחרת באזרחות? האם הם מוכנים לשחזר את החוויות החברתיות שחוו במהלך השירות הצבאי, ולפתח קשרים עם בני קבוצות חוץ? האם הם מוכנים לשרטט מחדש את גבולות הקולקטיב בשל תחושתם כי במהלך שירותם עברו שינוי תודעתי? או שאולי, כפי שטוענים מבקרי רעיון הצבא כסוכן סוציאליזציה, אין השפעות ארוכות-טווח לרעיונות אלה ובפועל, לאחר השחרור, כל קבוצה חברתית חוזרת למקומה בלי לשנות את דעותיה. אם אין שינוי, ושירות צבאי אינו מגשר על פני שסעים חברתיים, ייתכן שהוא משקף את המצב הקיים בחברה ואולי אף מעצים אותו. המחקר הנוכחי מנסה לבדוק שאלות אלו דרך הפריזמה של השסע הדתי-חילוני.

מתודולוגיה

הגדרת המדגם

מכיוון שלא ניתן להקיף את כל השסעים החברתיים בישראל במסגרת פרויקט מחקרי אחד, נבחר לפרוייקט הנוכחי השסע הדתי-חילוני, שנתפס כקשה בחברה הישראלית וכזו שהולך ומעמיק (הרמן ואחרים, 2014; כהן א., 2002). בשל העובדה שפשוט יותר לבדוד את משתניו של שסע זה לעומת שסעים אחרים, נראה שהוא מהווה מקרה בוחן מתאים לנושא.⁴

על-פי נתוני המל"ג מ-2013, כמחצית מכל שכבת גיל של אזרחי ישראל מתחילה בלימודים אקדמיים בכל שנה נתונה (במכללות ובאוניברסיטאות), כאשר מעט יותר ממחצית מהנרשמים מגיעים למכללות). נתונים אלה כוללים את כלל אזרחי ישראל: יהודים ולא יהודים; יוצאי צבא; שירות לאומי וכאלה שלא שירתו כלל; דתיים וחילונים. כמו כן, הם כוללים חתך סוציאקונומי נרחב ומגוון מבחינת החלוקה הגיאוגרפית של מרכז-פריפריה. נדגיש: כיום במוסדות להשכלה גבוהה בישראל יש ייצוג לכל חיתוכי החברה הישראלית. זאת הן מבחינת מקומות מגורים והן מבחינה סוציאקונומית. מכאן שמוסדות להשכלה גבוהה בישראל הם מיקום נוח למחקר אודות החברה הישראלית, בפרט כאשר מדובר בישראלים בגילאים 23–27 – לאחר שירות (צבאי או לאומי). כדאי להעיר כי אפילו בצה"ל אין מדגם שכזה של כלל האוכלוסיה בישראל. כיום ההערכות הן שכ-70% מהגברים היהודים מתגייסים לצה"ל (אם כי לא כולם מסיימים את שירותם באופן מלא) וכ-50% מהנשים היהודיות מתגייסות. מספרים אלה כמובן שאינם כוללים את כלל אזרחי ישראל, לעומת אוכלוסיית הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה בישראל, הכוללים כ-50% מכלל האוכלוסיה כולה בגילאים 23–27.

סיבה נוספת לבחירת המדגם מקרב הסטודנטים לתואר ראשון טמונה במצבם הייחודי. בעת לימודים אקדמיים לתואר ראשון, ישראלים נמצאים במצב דומה מבחינות רבות למצב שבו היו במהלך שירותם – מגע יום-יומי רציף עם אנשים שונים מהם – ועוברים יחד שגרה מסוימת הכוללת מטלות המצריכות אינטראקציה עם אנשים. אמנם, שלא כמו בזמן שירותם (בהנחה שלא שירתו בבסיסים פתוחים), לא מדובר בשהות יחד בכל שעות היממה, במהלך כל השבוע כולו. ואולם, המגע רציף יותר במצבים אחרים באזרחות, ודאי יותר במבמקומות עבודה סטנדרטיים במשק שבהם אנשים עובדים יחד במהלך היום במידות משתנות של אינטראקציה, ולאחר מכן הולכים לביתם.

במהלך לימודיהם, סטודנטים רבים מקיימים קשרים חברתיים עם חבריהם לכיתה, מבליים יחד מעבר לשעות הלימוד ואף גרים ביחד כשותפים. חבריהם ללימודים הם פעמים רבות מעגל חבריהם הקרוב בתקופה זו. בדרך כלל בשנתם השנייה והשלישית ללימודי התואר, סטודנטים כבר מיסדו את מעגל חבריהם, יודעים אילו קורסים הם לומדים ועם מי. יש

⁴ יש לציין כי המאמר אינו עוסק בחיכוכים בין דתיים, חילונים ומסורתיים על כלל גווניהם בעת השירות.

להם קבוצות לימוד, חברים שעימם הם מעדיפים לשבת בשיעורים ולבלות לאחר שעות הלימודים, בייחוד אם מדובר במגורים במעונות או בקרבת האוניברסיטה/מכללה. מסיבות אלה, נראה כי סטודנטים בשנה השנייה והשלישית ללימודיהם לתואר ראשון נמצאים במצב הדומה ביותר (גם אם לא זהה) באזרחות למצבם בעת שירות, וניתן לבדוק את יחסם לבני קבוצות חברתיות שונות מהם והאם הם מוכנים לשחזר את ההתנהגות שהייתה להם בזמן שירותם בהקשר חברתי זה. כלומר אם ברצוננו לבדוק תפיסות של אזרחים ישראלים (עם או בלי שירות מכל סוג שהוא) בנוגע לקבוצות חברתיות שונות, סטודנטים לתואר ראשון על פני כלל קשת ההשכלה הגבוהה מאפשרים מדגם מוצלח לאוכלוסייה זו, או לכל הפחות את המדגם הטוב ביותר האפשרי.

נוסף על כך, גם אם אי אפשר לבדוק את התייחסותם במשך זמן מסוים, ניתן לבדוק כיצד הם רואים את השפעות השירות בראייה לאחור. מצד אחד, חלפו מספיק שנים כדי לאפשר לנשאלים פרספקטיבה. מצד אחר, לא עבר זמן כה רב עד כי הכל נצבע בצבעי הנוסטלגיה. היותם בנקודה מוגדרת בזמן לאחר שירות מאפשרת מבט מפוכח יותר על השירות והחברויות שנוצרו בו, ללא געגוע נוסטלגי. כמו כן, ההזדמנות לשחזר חברויות חוצות מגזר אינה נפוצה כפי שהיא בזמן הלימודים האקדמיים.

מערך המחקר

הממצאים במאמר מתבססים על שני מערכי מחקר: כמותני ואיכותני. המערך הכמותני מסתמך על סקר שבו השתתפו 777 נבדקים וכלל סקר בן שלושה חלקים. בחלקו הראשון בחן הסקר את שירותם או אי שירותם של הנשאלים, ואת החברויות שיצרו או לא יצרו בתקופה זו (גילאי 18–21 לערך) עם בני קבוצות חוץ (לדוגמה חילונים עם דתיים וחרדים). כמו כן, נבדק האם חברויות שנוצרו בזמן השירות או אי השירות⁵ נשמרו עד התקופה הנוכחית (שנתיים עד חמש מהשחרור), מתוך מחשבה שחברויות אלו משפיעות על התנהגותם ותפיסותיהם של יוצאי שירות בעתיד. בחלקו השני של הסקר נשאלו הנבדקים על אודות יצירת חברויות נוכחיות (בזמן הלימודים) עם בני קבוצות חוץ (למשל דתיים עם חילונים וחרדים).

בחלקו השלישי נשאלו הנבדקים על נכונות כללית ליחסים עם חברי קבוצות חברתיות שונות משלהם מבחינת מידת מחויבות דתית: נכונות לשכור דירה עם חבר/ה שונה מבחינת מחויבות דתית (חילונים עם דתיים), נכונות להיות במערכת יחסים עם אדם שונה מבחינת מחויבות דתית והאם לדעתם השירות השפיע על הנכונות או חוסר הנכונות לקשור קשרים עם בני קבוצות חוץ.⁶

⁵ אחת מקבוצות הביקורת של המחקר היא קבוצת הלא משרתים – צעירים יהודים ולא יהודים שלא שירתו מסיבות שונות. נשאלים אלה נשאלו על אודות חברויות שקשרו (או לא קשרו) בתקופת הגיל המקבילה.

⁶ כמו כן ענו הנבדקים על שאלות דמוגרפיות שונות, כולל מדדי מגורים והכנסה. נרשם ייצוג לכלל קטגוריות המגורים (מרכז-פריפריה, אשכולות הלמ"ס למקומות מגורים) ולרמה סוציאקונומית (דיווח עצמי על הכנסה בבית, דיווח עצמו על מספר הנפשות המתגוררות יחד עם הנבדקים באותו בית). נוסף על כך, נבדק תפקידם הצבאי של המשרתים.

המטרה בשאלות הייתה לראות כיצד רואים הנשאלים את הגבולות החברתיים בינם ובין חברי קבוצות חוץ, ועד כמה הם מוכנים לחצות את הגבולות לנוכח הניסיון שצברו בתקופת שירותם או אי שירותם. גבולות אלה בעיקר סמליים והשלב האיכותני של המחקר אפשר למרואיינים לדבר על גבולות חברתיים באופן נרחב, מתוך ההתייחסות לפרמטרים המוגדרים והקשיחים של מגורים משותפים ומערכת יחסים רומנטית.

ההנחה היא שמגורים משותפים וזוגיות מעצימים נקודות חיכוך שרלוונטיות לשסע הדתי-חילוני, ומחייבים התייחסות לנושא של שבת, כשרות, אמונות והתנהלות יחד. מי ששירתו יחד, מכירים את המתחים, וההנחה הייתה כי יתייחסו לכך מתוך ידע וניסיון העבר.

המחקר שיער כי נבדקים שהיו להם חברים שונים מהם מבחינת מחויבות דתית בזמן השירות, יהיו נכונים יותר ליצור חברויות מסוג זה בעתיד (במקרה זה – במהלך לימודיהם). כלומר שהשפעת השירות הצבאי תימשך לתקופת האזרחות, ושהשירות משנה תודעה בנוגע לחברי קבוצות חוץ. כמו כן, המחקר שיער כי ללוחמים ולקצינים יהיו חברים הטרוגניים (שונים מהם מבחינת מחויבות דתית) רבים יותר הן מזמן שירותם והן בתקופה הנוכחית, בהשוואה לנבדקים שלא שירתו כלוחמים וכקצינים, בשל מידת האינטנסיביות של שירותם והמגע הרציף והמשמעותי בעת השירות. לבסוף, המחקר שיער כי נבדקים שהיו להם חברים הטרוגניים יחשבו שהדבר אירע בהשפעת שירותם. כלומר שלא רק שהנבדקים ירגישו שהשירות חולל בהם שינוי תודעתי מבחינה חברתית, אלא שייחסו את התנהגותם בהווה לחוויית השירות בעבר.

המחקר הניח כי מכיוון שקשה לבדוק השפעה, עדותם העצמית של הנשאלים בנוגע לנכונות הטענה תהיה הכיוון האפשרי ביותר לבדיקת שאלת המחקר. מכיוון שישראלים מודעים לתפקיד החברתי של צה"ל, שיער המחקר כי יוצאי שירות שיעידו על חוסר נכונות לקשירת קשרים חברתיים וחוסר נכונות לצייר מחדש גבולות חברתיים, נאמנים יותר באמירות אלה מכיוון שכאשר הם מעידים על עצמם שהשירות לימד אותם על שונות, הם יוצאים נגד הנרטיב המקובל ודבר זה קשה יותר מאשר הצמדות לנרטיב המקובל.

ממצאי הסקר העלו שאלות רבות שהובילו למערך המחקר השני. מערך זה היה איכותני וכלל ראיונות עומק מובנים למחצה. שלב זה כלל סטודנטים מאוניברסיטאות ומכללות הלומדים לתואר ראשון (שנה ב ומעלה). המדגם כלל 76 מרואיינים שחתמו על הסכמה מדעת ושהראיונות עמם הוקלטו ותומללו,⁷ תוך שינוי פרטים מזהים. הראיונות נערכו בקמפוסים שבהם נערכו הסקרים, ומטרתם הייתה להבהיר נקודות שעלו בסקר בנוגע למוכנות לקשרים הטרוגניים, למניעים ולמחשבות בנוגע לשירות הטרוגני. בהתאם לכך, השאלות בראיונות היו דומות לשאלות בסקר, אך אפשרו תשובות מעמיקות יותר והזדמנות לנשאלים להבהיר את עצמם. בסיום הראיונות מילאו המרואיינים שאלון דמוגרפי.

⁷ במקרים בודדים בהם לא הסכימו המרואיינים להקלטה, תומללו הראיונות מתוך סיכום שנכתב תוך כדי הראיון.

ממצאים

ממצאי המערך הכמותני

הנשאלים בסקר (N=777) היו תלמידי ארבע אוניברסיטאות (47% מהמדגם)⁸ וארבע מכללות (53%)⁹ מרחבי הארץ, גברים ונשים. למעט בחירת המוסדות להשכלה גבוהה שבהם הועברו השאלונים על־מנת שישקפו פריסה גיאוגרפית נאותה ואוכלוסיות מגוונות, היה המדגם אקראי.¹⁰ סוקרות ניגשו לסטודנטים ברחבי הקמפוס, ושאלו אם יהיו מוכנים לענות על סקר (יחס העונים – 1:3). מבין העונים, 82% שירתו בצה"ל, 6.5% בשירות לאומי (שנה או שנתיים), ו-11.5% לא שירתו כלל. אוכלוסיית הלא משרתים שימשה קבוצת ביקורת עיקרית, ואוכלוסיית המשרתים בשירות לאומי קבוצת ביקורת משנית. 82.7% היו בני 23–27. רובם ילידי הארץ (87.9%), יהודים (89.4%) ולא נשואים (91.5%). מבין יוצאי הצבא, 27.6% שירתו בתפקידי לחימה ו-15.2% כקצינים. 70.6% סיימו את שירותם לפני שנתיים עד חמש שנים. קבוצת הלא משרתים כללה יהודים ולא יהודים כאחד. קבוצת המשרתים בשירות לאומי כללה נשים, יהודיות ולא יהודיות (בעיקר דתיות, אך גם מסורתיות). חרדים לא נכללו במדגם. זאת מכיוון שהם בדרך כלל משרתים במסגרות שירות נפרדות, ומרביתם אינם מגיעים לאקדמיה במתכונתה הכללית.¹¹ הנשאלים התבקשו להגדיר את עצמם מבחינת מחויבות דתית, וההתפלגות שהתקבלה היתה 63% חילונים, 11% דתיים, 24% מסורתיים, 2% דת"שים (דתיים לשעבר). היקף המאמר הנוכחי אינו מאפשר דיון נפרד במסורתיים ובדת"שים.

ניתוח הממצאים בעזרת מובהקות סטטיסטית מצביע על כך שחברויות הטרוגניות מבחינת מידה דתית במהלך השירות מנבאים חברויות הטרוגניות מבחינת מחויבות דתית גם במהלך הלימודים (מובהקות על פי מקדם התאמה של פירסון, $p=0.462$).¹² כלומר נשאלים שהיו להם חברים שונים מהם מבחינת מחויבות דתית (חילונים עם חברים דתיים ולהפך) במהלך שירותם, צפויים לפתח חברויות שכאלה גם במהלך לימודיהם (ראו טבלה 1).¹³ גם אם אינה חזקה, המובהקות מעידה על כך שיש לשירות צבאי ככל הנראה השפעה ארוכת טווח מסוימת על המשרתים, והיא מסוגלת להשפיע באופן כלשהו על נכונותם להרחיב את גבולותיהם החברתיים ולקבל גם את בני קבוצות חוץ (שונים מבחינת מחויבות דתיות במקרה זה).

⁸ האוניברסיטאות במדגם: האוניברסיטה העברית, ברא"ל, אוניברסיטת חיפה ואוניברסיטת בר־גוריון.
⁹ המכללות במדגם: מכללת ספיר, המכללה למנהל, מכללת עמק יזרעאל והמרכז הבינתחומי בהרצליה, לפני שהוכר כאוניברסיטה.

¹⁰ מבחינת חיתוכים סוציאקונומיים, כאשר חולקו המשיבים על־פי אשכולות הלמ"ס לפי מקום מגורים התקבלה ההתפלגות הבאה: אשכול 1–4 (מוגדרים על־פי הלמ"ס כפריפריה) – 18.8% מהנשאלים, אשכול 5–7 (מוגדרים על־פי הלמ"ס בינוני) – 56.1%, אשכול 8–10 (מוגדרים על־פי הלמ"ס גבוה) – 25%. כלומר ההתפלגות נורמלית, עם הטיה קלה כלפי מעלה, אך לא באופן שמורה על חוסר מהימנות של המדגם. ההתפלגות על־פי הכנסה הניבה את התוצאות הבאות: 21.3% גרים במשק בית המרוויח מתחת או הרבה מתחת לשכר הממוצע במשק; 28.2% מרוויחים בדומה לשכר הממוצע במשק. 50.5% גרים בבתים המרוויחים מעל או הרבה מעל השכר הממוצע במשק. מבחינה זו יש הטיה לטובת האוכלוסייה המבוססת יותר בישראל. עם זאת, שכבות אחרות באוכלוסייה מיוצגים היטב במדגם.

¹¹ במדגם נכלל נבדק חרדי יחיד שלמד באוניברסיטה. חרד"לים לא הוכרו כקבוצה דמוגרפית נפרדת במחקר זה.

¹² במדעי החברה מתאם הגבוה מ-0.4 נחשב לחזק.

¹³ ממצא נוסף הוא הקורלציה בין נכונות למערכת יחסים לבין הנכונות לשכירת דירה משותפת. עם זאת, הוא אינו מפתיע, שכן מי שפתוח לגור יחד ככל הנראה פתוח יותר גם לקשר זוגי.

טבלה 1: קורלציה (z של פירסון) – השפעת חברויות בטרוגניות מבחינת רמת דתיות על חברויות נוכחיות ותפיסות כלליות

משתנים	1	2	3	4
נכונות לשכירת דירה משותפת	** 0.227			
נכונות למערכת יחסים	** 0.292	** 0.512		
האם (אי) שירותך השפיע על נכונותך לקשירת קשרים חברתיים כיום?	** 0.165	** 0.129	** 0.142	
חברויות בזמן השירות	**0.462	** 0.227	** 0.218	** 0.368

* p < 0.05 ** p < 0.01

נראה כי יוצאי שירות אינם מייחסים בהכרח את נכונותם לשחזר חברויות חוצות גבולות חברתיים להשפעת השירות. מעניין לציין כי נשאלים יוצאי שירות לא שמרו על קשר במהלך הזמן עם חבריהם מתקופת השירות. בין שנתיים לחמש שנים לאחר השחרור, 26.4% לא שמרו על כל קשר עם חבריהם מתקופת השירות ו-22.4% שמרו על קשר במידה מועטה. שמירה על קשר עם חברים מתקופת השירות לא ניבאה חברויות בזמן הלימודים, ולא נמצאה קורלציה בין המשתנים. מגדר, מקום מגורים, מוצא, השתייכות דתית והכנסה ותפקיד צבאי, לא השפיעו על המשתנים שנבדקו. נדגיש: גם רמת הכנסה, גם מקום מגורים וגם סוג התפקיד הצבאי ויוקרתו לא השפיעו על הממצאים. כמו כן, לא נמצאו הבדלים משמעותיים בין ילידי הארץ לעולים ביחס למשתנים שנבדקו. שירות קרבי או שירות כקצינים לא השפיעו על קשירת קשרים חברתיים חוצי מגזר. נראה כי המשתנה המהותי ביותר המנבא חברויות הטרוגניות מבחינת רמת דתיות בעתיד, הוא עצם קיומם של חברויות כאלה בזמן השירות הצבאי.

נראה מכאן כי עצם החברות היא החשובה, ושמירה על קשר אינה מהותית בהקשר המחקרי הנוכחי. מסקנה זו דומה למסקנתם של קריספ וטרנר בנוגע לתפיסת האחר. מחשבה חיובית בנוגע לקשר חברתי משפיעה על התנהגות עתידית, גם ללא קשר למעשים קונקרטיים (Crisp and Turner, 2009). כלומר סטודנטים שבעבר קשרו קשרים חוצי מגזר, פיתחו תפיסה שעודדה אותם לשחזר חברויות אלו גם בעת לימודיהם יותר מאשר אלו שלא חוו קשרים אלו בעבר. כאמור, ממצאי הסקר הדגישו את הצורך לדייק את הממצאים, ולפיכך נערך מערך איכותני.

ממצאי המערך האיכותני

המערך האיכותני עקב אחר המערך הכמותני, ונבנה מאותם שלושה אשכולות של שאלות, תוך מתן אפשרות למשיבים להרחיב את תשובותיהם. המערך האיכותני כלל 76 מרואיינים (N=76) מאותן אוניברסיטאות ומכללות שנכללו במערך הכמותני. מרבית המרואיינים היו בוגרי שירות צבאי (78%), היתר בוגרי שירות לאומי (11%) ואלה שלא שירתו (11%), יהודים ולא יהודים. קבוצת הלא משרתים הייתה קבוצת הביקורת הראשונית, ומשרתי

השירות הלאומי הביקורת המשנית. כמו המדגם הכמותני, מרביתם היו רווקים בגללים 23–27, ילידי ישראל, בין שלוש לחמש שנים משחרורם (אלו ששירתו שירות כלשהו).¹⁴ התפלגותם על-פי הקשת הסוציאל-אקונומית ומרכז מול פריפריה הייתה נורמלית, עם הטיה קלה כלפי מעלה.¹⁵ גם כאן התבקשו המרואינים להגדיר את עצמם, והתפלגות מידת המחויבות הדתית הייתה 51% חילונים, 15% דתיים, 30% מסורתיים, ו-4% דתל"שים. גם המרואינים לא הרבו לשמור על קשרים הדוקים עם חבריהם לשירות, אבל רובם ציינו שחברויות אלה היו משמעותיות עבורם, וניכר היה כי נזכרו בחבריהם לשירות בחיבה. כאשר נשאלו על חברויות הטרוגניות בעת לימודיהם ונכונותם לשחזר או לא לשחזר את חוויית החברות מתקופת השירות, טענו 19 מרואינים שהגורם לנכונות לחברויות הטרוגניות אינו השירות אלא השפעת הבית שבו גדלו, בדומה לממצאי הסקר. לדוגמה "אני חושב שזה מאוד מאוד קשור לחינוך שקיבלתי מהבית [...] לעיצוב האישיות שלי במשך השנים" (זיו, מכללת ספיר, יוצא צבא, חילוני).

עם זאת, בהמשך הריאיון ולאחר דיונים כלליים בנוגע לשירותם, כאשר נשאלו חברי קבוצה זו "האם את/ה חש/ה שקיבלת משהו מהשירות שלך?", ציינו כמחציתם דווקא את ההזדמנות להכיר חלקים אחרים מהחברה הישראלית כחוויה משמעותית. למשל "השירות השפיע עליי חבל על הזמן! [...] בתפיסת חיים שלי, בחשיבה. בלראות דברים. אני קיבוצניקית. לצאת מהקיבוץ [...] כאילו, הפגישה הראשונה של ההלם התרבותי היה בקורס [...] יש משהו בשירות הצבאי, זה שונה גם משירות לאומי, שיש איזושהי מסגרת שהיא מחייבת. בסוף כולנו עם מדים. כאילו [...] יש משהו שהוא אחר. יש חוויות שמצטברות לחיים" (טלי, מכללת עמק יזרעאל, יוצאת צבא, דתיה).

"עד הגיוס הסתובבתי רק עם אתיופים. פתאום פגשתי דרוזים וערבים. הודים. תימנים. דברים שלא הכרתי. זה דבר טוב. זה גורם לנו להכיר את מה שיש ומקרב אותנו. זה שמכירים, ולא מדירים, זה גורם לקירוב. אתה מכיר את התרבות ואת האדם שמוך יותר. יותר קל לי לפתח רגש ולהרגיש אמפתיה" (טסאו, המכללה האקדמית ספיר, מסורתי, יוצא צבא).

גם טלי וגם טסאו משתייכים למיעוטים בחברה הישראלית (הציונות הדתית והמגזר האתיופי, בהתאמה). למרות שבתחילה ציינו שהבית שבו גדלו חינך אותם לפתיחות כלפי השונים מהם, שירותם הצבאי זכור להם כמקום שבו "פגשו" באמת את החברה הישראלית בכללותה. השירות זכור להם כחוויה שבו נחשפו לקבוצות שלא הכירו כלל לפני השירות. מרואינים חילונים ומסורתיים אמרו דברים דומים בנוגע למפגש עם בני קבוצות חוץ: "בזמן השירות אתה נפגש עם כל מיני סוגים של אנשים. אם תרצה או לא תרצה, אתה צריך לחיות איתם באחוה וברעות. וזה כנראה גורם לזווית ראייה שלך – על העולם, על

¹⁴ כל הציטוטים מובאים מתוך הראיונות המוקלטים. השמות כולם בדויים ופרטים מזהים שונו.

¹⁵ על פי אשכולות הלמי"ס, 29.73% היו מישובים באשכולות 1-4 (פריפריה), 60.81% היו מישובים באשכולות 5-7 (ביניים), 22.97% היו מישובים באשכולות 8-10 (גבוה). כלומר, במדגם האיכותני היתה הטיה קלה כלפי מטה. על פי הכנסה, 31.58% היו מתחת או הרבה מתחת להכנסה הממוצעת במשק, 25% התגוררו במשקי בית בהם ההכנסה היתה בדומה להכנסה הממוצעת במשק, ו-43.42% גרו במשקי בית בהם ההכנסה היתה מעל הממוצע או הרבה מעל הממוצע במשק. מבחינה זו, ההטיה היתה כלפי מעלה.

החיים, על הדת – להיות יותר פתוחה. כי בסופו של דבר אתה חי עם האנשים האלה, ואתה לומד לקבל אותם. והם לומדים לקבל אותך, כמובן" (בני, מכללת עמק יזרעאל, יוצא צבא עם זיקה לדת).

מכאן שמרואיינים בני קבוצת הרוב ובני קבוצות המיעוט מרגישים שהשירות הצבאי אפשר להם להכיר את החברה הישראלית, ולכל הפחות לפתח אמפתיה כלפי בני קבוצות חוץ. גם אם הם אינם מייחסים את הנכונות לפתיחות לשירות באופן ישיר, ומעדיפים לייחס נטייה זו לחינוכם מבית, בפועל נראה כי הם חשים ששירותם הצבאי משפיע עליהם במובן זה. הוא לא בהכרח גרם להם "להיות פתוחים" (תכונה שעמה לדעתם באו לשירות), אך אפשר להם היכרות עם מגוון מגזרים שלא הכירו בחייהם האזרחיים.

הכרה בגבולות חברתיים

עם זאת, לצד ההיכרות עם מגזרים אחרים, דיברו המרואיינים על כך שהשירות הבהיר קשיים שעולים בשל חיים משותפים. 13 מרואיינים בוגרי שירות צבאי אמרו שלא יסכימו לשכור דירה עם אדם השונה מהם מבחינת מידת דתיות או התלבטו בכך.¹⁶ כשנשאלו מדוע, ציינו כמחציתם שהשירות המחיש להם את הפערים והקשיים, ושלאחר התנסות זו אין להם רצון לשחזר את החוויה. למשל "אין לי שום בעיה להיות חבר של מישהו דתי. פשוט [...] המגורים הם הנושא הבעייתי [...] בצבא היה קשה להתנהל עם אורח חיים דתי של אנשים. זה כן מפריע. זה היה קשה" (דרור, אוניברסיטת בן-גוריון, יוצא צבא, חילוני). "יש קשיים [...] שאפילו לא תהיה מודע שהם אפילו קושי, והם עולים רק כשבאמת גרים ביחד. [...] זה, השירות באמת היה הפעם הראשונה שיצא לי לגור עם אנשים שהם חילונים" (נעמה, האוניברסיטה העברית, יוצאת צבא דתיה).

גם נעמה וגם דרור לא שללו חברות הטרוגנית ואף היו להם חברים הטרוגניים כעת, בזמן לימודיהם. מדבריהם היה ברור כי ההתנסות של חיים משותפים בזמן השירות, המחישה להם את ההבדלים והקשיים כאשר משרתים יחד עם בני קבוצה שמתנהלת אחרת בנוגע לשבת ולכשרות, והם לא רצו לשחזר את החוויה. השירות המשותף עם בני קבוצת החוץ המחיש להם גבולות חברתיים, ולא גרם להם לציירם מחדש אלא דווקא לחזק אותם. עם זאת, היו מרואיינים שלא פסלו מגורים משותפים ואף מרואיין דתי ומרואיין מסורתי שומר כשרות שבעת הריאיון שכרו דירה עם שותפים חילונים. באופן כללי, מרואיינים שהסכימו לשכור דירה עם שותפים בעלי מחויבות דתית שונה משלהם, דיברו על כך שהנקודה העיקרית מבחינתם תהיה היכולת להתנהל יחד. "כאילו, הנטייה שלי היא להגיד כן [לשכור דירה עם שותפה דתיה]. אבל [...] זה מאוד מאוד תלוי. נגיד, אני מעשנת. אני מעשנת בשבת, נגיד. זה מאוד מאוד תלוי. כל עוד יש איזה עמק שווה שאפשר להגיע אליו [...] [ובנוגע לכשרות] לא היתה לי בעיה, כי אני בעצמי שומרת" (ספיר, המכללה למנהל, יוצאת צבא מסורתית).

¹⁶ כלומר, כשנשאלו: "האם תהיה מוכן לזכור דירה עם חבר דתי (או חילוני)?", ענו "לא" או שהיססו. היו נשאלים נוספים שענו "כן" ולאחר מכן פרטו את הנסיבות שבהן יסכימו לשכירות משותפת.

"אם נגיד בשבת אני יכול להדליק טלוויזיה, אז הכל בסדר. אם בשבת אני יכול [...] יכול להיות אני והוא יכול להיות הוא, אז כן. בכיף" (עופר, מכללת ספיר, יוצא צבא חילוני). מרואיינים שהסכימו למגורים משותפים בדרך כלל התנו זאת ביכולת לקבוע כללי התנהגות והתחשבות הדדית. ניכר היה כי מרואיינים ששירתו עם חברים הטרוגנים, מתייחסים לניסיון העבר שלהם בתשובותיהם. הם כבר לא התנהלו על-פי דעות קדומות, אלא על-פי ניסיונם ועל סמך ניסיון זה החליטו לאלו צעדים יהיו מוכנים ולאלו לא.

נכונות למערכת יחסים רומנטית חוצת מגזר

בנוגע למערכות יחסים חוצות מגזרים, ראשית ראוי להעיר ששמונה מהמרואיינים היו במערכות יחסים כאלה בעבר, ואחד היה בזוגיות כזאת בזמן הראיונות: "אני יוצא עם בחורה דתיה! ברוך השם [...] אנחנו מתחתנים בסוף אוגוסט!" (גיל, המכללה האקדמית עמק יזרעאל, יוצא צבא חילוני).

היו מרואיינים שהתנסו במערכות יחסים מסוג זה, והחליטו שהדבר אינו מתאים להם: "בעבר כבר קרה [שיצאתי עם בחורה דתיה]. כבר לא [צוחק] [...] היום לא [הייתי מוכן לחזור על החוויה]. למה לא? כי [...] עברתי את זה כבר. אני יודע מה זה אומר. זה [...] זה להקשות במקום שגם ככה יש בו קשיים" (יואב, האוניברסיטה העברית, יוצא צבא חילוני). שלושה מרואיינים שהיו במערכות יחסים חוצות מגזרים בעבר לא פסלו ניסיון נוסף. בנקודה זו היה פער מסוים בין היחס למערכת יחסים למגורים עם שותפ/ה ממידת דתיות אחרת. ניכר היה כי המרואיינים פתוחים למערכות יחסים הטרוגניות אולי יותר מאשר למגורים משותפים, והייתה הנחה סמויה ש"האהבה מנצחת". נראה מכאן שבמובן זה השירות אינו הגורם המשפיע העיקרי בנוגע למערכות יחסים חוצות מגזרים, אלא הניסיון הוא שהשפיע על הנכונות, או על חוסר הנכונות לשחזר מערכות יחסים חוצות גבולות חברתיים.

בבחינת קבוצת הביקורת ביחס לשתי נקודות אלה (נכונות לשכירת דירה, נכונות למערכת יחסים), התברר שכמעט כל מי שלא שירתו כלל (שירות צבאי או לאומי), לא שללו מגורים משותפים. ואולם לרובם לא היו כלל חברים מבני קבוצות חוץ.¹⁷ משרתי (במחקר זה היו כולן משרתות) שירות לאומי בדרך כלל לא שללו שכירת דירה עם השונים מהם, או מערכות יחסים הטרוגניות.¹⁸ נראה כי העובדה ששירתו עם חילונים או מסורתיים (גם אם לא גרו יחד) גרמה להן לחוש שהפער אינו גדול וכי ניתן לגשר עליו. גם כאן, מי ששירתה עם בני קבוצות חוץ (בעיקר דתיות עם חילונים) נטתה לשחזר קשרים חברתיים גם בעת לימודיה והיו לה חברים וחברות חילונים.

עם זאת, אחת מהמרואיינות (שירות לאומי) הסבירה את הדברים באופן מעניין: "מישהי שהייתה בצבא, יודעת מה זה להיות כל הזמן בסביבת גברים חילונים ואולי זה גרם לה

¹⁷ ארבעה מרואיינים לא יהודים מקבוצת הלא משרתים פסלו זוגיות אם מי שהיו שונים מהם במחויבות דתית (מאותה דת).

¹⁸ למעט מרואיינת יהודיה דתיה אחת ומרואיינת דרוזית ששללו מערכות יחסים הטרוגניות.

רתיעה, אולי היא הבינה בדיוק מה זה [...] מי שהייתה [בצבא], אומרת 'תודה רבה, אני [...] אני אחפש לי מה שמתאים לי'. ומי שלא, אומרת 'למה? יכול להיות שאולי כן'. יש דברים מאוד קוסמים בגבר חילוני! הוא כזה, יותר פתוח, הוא יותר מכיל, הוא לא מפחד מבנות, מהמין הנשי [...] [כאן באוניברסיטה] יצאתי עם מישהו חילוני. לא להרבה זמן. זה לא היה קשר מאוד עמוק, אבל הבנתי שכאלו [...] שזה לא מתאים לי [שרה, בוגרת שירות לאומי, אוניברסיטת בראילן, דתיה. הדגשות במקור].

כלומר שרה סברה שהעובדה ששירתה עם בני קבוצת חוץ, אך לא באופן אינטנסיבי, גרם לה לחשוב שאולי קשר קרוב אפשרי. בשירות הלאומי המפגש מתקיים באופן הדומה למפגשים במשק הישראלי: עבודה יחד בשעות מוגדרות, ולאחר מכן חזרה של כל אחד ואחת למקומם. לדעתה, מי שמשרת בצבא, וחי יחד עם בני מגזרים אחרים, מכיר באופן יותר מעמיק את המשרתים עימו והדבר משפיע על תפיסותיו לעתיד; דבר שקורה פחות בשירות הלאומי. היא עצמה סברה לאחר שירותה שהפערים אינם גדולים, והתברר לה בהמשך שהדברים אינם כפי שחשבה.

השירות כחוויה מורכבת

נוסף על התובנות בדבר השירות עם בני קבוצות חוץ, דיברו המרואיינים על חוויית השירות שלהם מזוויות שונות. לא כל המרואיינים ראו בשירותם חוויה חיובית. ואולם גם מי שראו בשירותם חוויה מורכבת או לא טובה, דיברו על כך שמדובר בחוויה חשובה מבחינתם. למשל "לא אגדיר את השירות כ"שמחה" [...] [זה היה] צעד נכון. צעד נכון. כן. ככה הייתי מגדיר את זה" (ברק, המכללה למינהל, סטודנט חילוני יוצא צבא).

מעניין לציין כי לסטודנטים (יהודים ולא-יהודים) שלא שירתו כלל היו תובנות לגבי חבריהם ללימודים שכן שירתו. למשל, כאשר נשאלו אם הם חושבים ששירות כלשהו משפיע (לחיוב או לשלילה) על המשרתים, ההשפעה הייתה ניכרת לקבוצת הלא משרתים. לדוגמה "היהודים שבכיתה שלנו באוניברסיטה, את מרגישה שיש להם כבר חוויה ויש להם משהו בחיים. וכבר [...] לא יודעת. הם באו אחרי זה ללימודים [...] אני מרגישה שאני קטנה יחסית אליהם. (הודא, אוניברסיטת בן-גוריון, מסורתית ללא שירות).

"אני רואה שזאת חוויית התבגרות, לשרת. אתה מחוייב למהו. אתה צריך לקום. יש מסגרת. היום כשאני לא מגיע לשיעור, הוא [חבר ששירת בצבא] שואל אותי למה לא באתי. אני אומר שהיה לי קשה לקום. הוא אומר: אין דבר כזה! אתה מחוייב! אתה צריך לקום! אין דבר כזה. זה משהו שלומדים בצבא. הם [סטודנטים שלומדים עימו ושירתו] מתבגרים בצבא. יש להם את ה-responsibility. אז מה אם אתה עייף! אתה חייב לקום ולעשות!" (וליד, האוניברסיטה העברית, אתאיסט, לא שירת).

מבחינת מרואיינים אלו, חוויית השירות של המשרתים מקרינה גם על מי שלא שירתו. לא כולם סברו כי חוויית השירות הכרחית או חשובה, אבל בכל זאת הם זיהו שהיתה לשירות השפעה על המשרתים.

בדומה לכך, סטודנטית עולה חדשה שלא שירתה ציינה שכשהיא מסתכלת על ישראלים מהצד, ברור לה ששירות הוא דבר שמשפיע עליהם לטווח הארוך: "הם מדברים על השירות שלהם כל כך הרבה!! [...] זה [נוכח] מאוד!!! (היילי, אוניברסיטת חיפה, חילונית, לא שירתה, הדגשה במקור). היא העירה שלדעתה שירות מאפשר לישראלים מפגש עם השונים מהם, אבל שלדעתה המפגש אינו בהכרח משפיע לעומק:

"אני חושבת שזה [השירות] פתח להם את העיניים לדברים אחרים. [...] אבל אני לא יודעת אם זה מגיע מספיק מוקדם בשביל לשנות להם את הדעה. כי הם לא גדלו עד גיל 18 עם האנשים האלה. כאילו, אני, אני אפילו לא הייתי בבית ספר יהודי. הייתי בבית ספר רגיל ב[מדינה אחרת]. אז הייתי עם נוצרים כל החיים שלי [...] אולי זה [המפגש בשירות] too little too late (היילי, אוניברסיטת חיפה, חילונית, ללא שירות).

לכן בעיניה ההשפעה העיקרית של השירות על ישראלים אינה בהכרח בנקודה זו, אלא יותר שמדובר בחוויה משותפת שסביבה ניתן להתלכד. בדומה לכך, סטודנטית יהודיה שלא שירתה מסיבות רפואיות דיברה על תחושת הפגיעות שחשה בשל חוסר השירות, ועל כך שהיא מרגישה צורך להתנצל על חוסר שירותה, למרות שקיבלה פטור משירות נגד רצונה: "אם אני לא חולקת עם אנשים את הסיפור שלי [בנוגע לחוסר השירות], אז הם מניחים שאני משתמטת ושאני עוכרת ישראל. זה ההיפך המוחלט. כי נורא רציתי לשרת". (מירי, אוניברסיטת בן-גוריון, סטודנטית חילונית, לא שירתה).

נראה כי השירות נתפס כחוויה משמעותית לא רק על-ידי המשרתים עצמם, אלא גם על-ידי הצופים בהם מן הצד. עם זאת, נראה כי השפעותיה של חוויה מתבטאות בכיוונים חברתיים מגוונים, ולא בהכרח בעלות השפעה מעמיקה על מיתון פערים חברתיים דווקא.

תובנות בנוגע לתרומת השירות למשרתים

כאשר נשאלו המרואיינים מה לדעתם קיבלו מהשירות, הרבו לציין שהשירות סייע להם להתבגר, להיות עצמאיים, לגלות בעצמם כוחות ויתרונות אישיים נוספים. למשל "השירות הפך אותי לפחות אנוכי, באופן טבעי. כשאתה חלק ממשוהו, כשאתה חלק מקבוצה, אתה [...] לפעמים מוותר על דברים שאתה רוצה כי יש אנשים אחרים מסביבך. אני חושב שזה לימד אותי אחריות. להיות מפקד. לדאוג לחיילים שלך. כאילו, הרבה דברים מבחינת אישיות" (הראל, האוניברסיטה העברית, יוצא צבא חילוני).

כמו כן, מספר מרואיינים רב חשו שהשירות סייע להם להכיר מגזרים אחרים בחברה ובאופן כללי ליצור קשרים חברתיים שלא היו קושרים באזרחות, ושזאת הייתה הזדמנות להכיר את החברה הישראלית. לדוגמה "אני מאמינה שכל יום שעבר שם [בשירות] השתנינו באיזושהי צורה ועברנו שם דברים [צוחקת]. אתה מסתכל על אנשים ואומר לעצמך שיכול להיות שככה ביום-יום לא הייתי ניגשת ומתחברת אליהם, אבל עצם זה שאנחנו פה באותה סיטואציה, זה הביא לחיבור, שהוא טוב" (מור, מכללת ספיר, יוצאת צבא חילונית). ואולם מכלל הדברים נראה כי עיקר השפעת השירות היא בעצם ההיכרות, ולא בהכרח באיכותה. יוצאי צבא הרגישו שהשירות השפיע עליהם, בין היתר, דרך הכרת

חלקים מגוונים בחברה הישראלית. עם זאת, נראה כי היא לא גרמה להם לשינוי מהותי. ההשפעה העיקרית הייתה בתחושתם הסובייקטיבית של יוצאי צבא: משרתים מרגישים שהשירות אפשר להם היכרות ותרם להם, אולם בפועל השפעה זו מוגבלת.

דיון וסיכום

ממצאי המחקר מעידים כי לפחות בכל הנוגע לשסע הדתי-חילוני בישראל – שירות צבאי עשוי להשפיע על יחסם של המשרתים לחברי קבוצות חוץ. השירות המשותף יכול לעודד יוצאי צבא לשחזר את חברויות השירות שלהם גם בחייהם האזרחיים. כאמור, השפעתו העיקרית של השירות היא בתחושתם הסובייקטיבית של המרואיינים: הם מרגישים וחושבים שהשירות אפשר להם היכרות עם החברה הישראלית על שלל גווניה. בעקבות ההיכרות הם מבינים טוב יותר מה כוללת חברות חוצת מגזרים (במקרה זה: השסע הדתי-חילוני), והשירות המחיש להם את מגבלותיה של חברות זו. עם זאת, הם התייחסו לכך שהשירות תרם להם גם במישור האישי, ובנקודה זו הם רואים את עיקר השפעת השירות הצבאי. ממצאים אלו עלו בשני מערכי המחקר – הכמותני והאיכותני כאחד.

נראה כי בניגוד לאופן שבו הדברים נתפסים גם בציבור וגם במחקר, השפעת השירות ברובד החברתי היא בעיקר בעצם ההיכרות ולא באיכותה: עצם קיום המפגש הוא החשוב. הוא יוצר רושם מסוים אצל המשרתים ורושם זה הוא שיוצר השפעה עתידית, בדומה למסקנותיהם של טרנר וקריספ (2009).

למרות כל האמור לעיל, השינוי התודעתי אינו גורם ליוצאי צבא לשרטט מחדש גבולות חברתיים באופן מלא. גם אם הנבדקים משוכנעים שהשירות השפיע, בפועל הדבר אינו בהכרח נכון: קיים פער בין התפיסה הסובייקטיבית של הנשאלים ובין התנהלותם למעשה. כלומר כתוצאה מהשירות, בניגוד לדעה הרווחת בדבר היותו של השירות הצבאי הזדמנות לגישור על פני שסעים, יוצאי צבא מבינים דווקא את מגבלות הקשר. עם זאת, ההבנה של מגבלות הקשר אינם גורמים לביטולו, אלא לשחזורו על אף מגבלותיו.

האם ייתכן שחוסר הנכונות למגורים משותפים נעוץ בהסבר פשוט יותר? היינו, שאנשים אינם אוהבים לצאת מאזור הנוחות שלהם באופן כללי, ולכן אולי מסכימים לחברות לא מחייבת אבל לא למערכות יחסים המחייבות שינוי מהותי? לרעיון זה ניתן להתייחס בשני רבדים: ראשית, סביר להניח כי צעירים בתקופה זו של חייהם מוכנים יותר לצאת מאזור הנוחות שלהם מאשר מבוגרים. גם אם הדבר תלוי במקרים רבים באופי אישי, ניתן להניח גמישות רבה יותר בגיל זה. חשוב להעיר שהיו נשאלים שהתנסו במערכות יחסים הטרוגניות ושכירות משותפת, כך שהדבר לא היה מופרך כלל וכלל.

שנית, שאלת המגורים המשותפים ומערכות יחסים נועדו לבדוק נכונות ולא בהכרח מעשיות. היה ברור כי הנבדקים הרגישו שיש תשובה "נכונה" על שאלות אלה, ושפתיחות היא דבר חיובי ורצוי. כאמור, מי ששירתו בשירות לאומי או לא שירתו כלל נטו להסכים לשרטט מחדש את גבולותיהם החברתיים, מה שמעיד על כך שגם אם בפועל לא יישמו את

הדברים ולא היו להם שותפים לדירה הטרונגנים, הם סברו שיש תשובה "נכונה" בדיון (פתיחות היא דבר חיובי) והתאימו את עצמם לכך. זאת בניגוד חד ליוצאי צבא, שלמרות כל המוסכמות החברתיות בנושא והנטייה לקבל את הנרטיב המקובל של גישור על פני ססעים, הסתייגו משרטוט מחדש של גבולות. ניסיונם גרם להם לענות על שאלות אלה בכנות. הם הבינו מהי המשמעות של חיים משותפים, והדבר הקרין ישירות על תשובותיהם. כאשר הם הסתייגו משרטוט מחדש של גבולות חברתיים – ידעו לנמק זאת באופן מבוסס נסיון.

מה ניתן לומר לנוכח הממצאים ומהו החידוש של מחקר זה? נראה כי המחקר מצביע על כך שיש לשיירות השפעה חברתית מסוימת. השיירות המשותף עצמו הוא נקודת מוצא: הוא מאפשר מפגש והיכרות, אולם אינו בהכרח גורם לקשר מעמיק. ייתכן שעצם ההיכרות עשויה להיות מטרה ראויה כשלעצמה. ברם, היכולת לגרום לחלקים שונים בחברה הישראלית להיחשף אלה לאלה במסגרת השיירות אינה מחוללת שינוי אמיתי, אך אולי יש להסתפק בכך.¹⁹ ייתכן שיש בכך גם אמירה בנוגע לאפשרות לקיום הדתה או חילון באמצעות הצבא: המפגש יכול להיות צעד או זרז לכיוון זה או אחר, אך ככל הנראה אין בו מספיק כדי לחולל תהליך עצמאי ומלא.

מנגד, הממצאים מצביעים על כך שיש להסתכל על מערכת היחסים בין צה"ל לחברה בישראל באור אחר. אם ההיכרות והמפגש הם חשובים ומהווים מטרה, יש להתאים חלקים מן השיירות לכך. המציאות שבה מתקיימת הסללה בשיירות והפרדות שונות (למשל מסלולים נפרדים לחרדים), מתנגשת עם הרצון במפגש. אם רצונו של צה"ל להמשיך ולהיות צבא העם, ואם רצונה של החברה הישראלית להמשיך ולעשות בצה"ל שימוש חברתי, יש לתת על כך את הדעת. במצב הנוכחי, השיירות יוצר מפגשים באופן מסוים מאוד. בעידן שבו החברה הישראלית בוחנת לעומק את שיירות החובה, על יתרונותיו וחסרונותיו, יש בכך חשיבות רבה.

המחקר נתמך על ידי הקרן הלאומית למדעים, מענק מחקר 137/15. אני מודה למוריה גרינבוים, שני דיין ודפנה סופרין-פרומר, עוזרות המחקר בפרויקט זה, ולשמאל אבן זוהר על הייעוץ הסטטיסטי.

מקורות

בג"צים ונתונים

אליס מילר נ' שר הביטחון ואחרים, 4541.94

פלוגית נ' שר הביטחון 1284/99

המל"ג, מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל: לקט נתונים-che.org.il/wp (2013)

content/uploads/2016/10/2013.pdf

¹⁹ המחקר לא התייחס בשלב זה לתופעה של דתיים-לשעבר שאינם מזדהים עוד כדתיים במהלך שירותם. מטרת המחקר לא היתה לבדוק את השפעת השיירות על מידת מחויבותם של משרתים לשמירת מצוות והאם השיירות תורם או מערער דתיות בקרב המשרתים לעומת לא-משרתים.

מקורות בעברית

- אזולאי, נ. וקוטיק, נ. (2016). מעורבות חברתית של צה"ל – סקירה היסטורית (הרצאה בכנס אגודת חוקרי צבא-חברה בישראל, כנס כנרת, 17-18 ינואר, 2016).
- בן-גוריון, ד. (1983). "צה"ל – בית היוצר של אומה לוחמת ויוצרת", *מערכות* 287 (יוני), עמ' 3.
- בן-ארי, א. ולומסקי-פדר, ע. (2003). "מ'עם במדים" ל"מדים שונים לעם", ניהול שונות תרבותית וחברתית בצה"ל, בתוך: מאג'ד אלחאג' ואורי בן-אליעזר (עורכים) **בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה**, אוניברסיטת חיפה ופרדס, חיפה, עמ' 255-286.
- הרמן, ת. ואחרים (2014), **דתיים? לאומיים! המחנה הדתי-לאומי בישראל**, המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ישי, י. (2003). **בין גיוס לפיוס: החברה האזרחית בישראל**, ירושלים: כרמל.
- ישראלי, צ. ורוסמן, א. (2014). "מ'לוחם' ל'בן של אמא'? החייל הישראלי בראי העיתונות", **עיונים בתקומת ישראל**, גיליון 24, דצמבר, עמ' 184-218.
- כהן, א. וזיסר, ב. (2003). **מהשלמה להסלמה: השסע הדתי-חילוני בפתח המאה ה-21**.
- כהן, א. (2002). "שסע ישן בעידן חדש: השסע הדתי-חילוני בעידן של שלום", בתוך: מירון בנבנישתי (עורך), **הבוקר למחרת: עידן השלום – לא אוטופיה**, ירושלים: מכון טרומן, האוניברסיטה העברית, עמ' 347 – 369.
- כהן, ס. וסולימאן, א. (1995). "צה"ל: מצבא העם לצבא מקצועי", *מערכות*, 341 (מאי), עמ' 2-17.
- כהן, ס. (2005). "לקראת כפיפות יתר של צה"ל? שינוי מערכות היחסים בין הדרג האזרחי לבין הצבא בישראל", *מערכות* 404 (דצמבר), עמ' 8-21.
- נבו, ב. ושור, י. (2002) **החוזה בין צה"ל לחברה הישראלית: שירת החובה** (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, פרויקט צבא-חברה)
- פרס, י. ובן-רפאל, א. (2006). **קירבה ומריבה: שסעים בחברה הישראלית**.
- ריבנאי-בהיר, ש. ואבידר, מ. (2014). "בין המדינה וביני – מורכבות שיח השירות בקרב בני נוער בעידן של שינויים ערכיים", **בין הזירות** 12, עמ' 28-41.

Allport G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Reading: Addison-Wesley.

Azarya, V. and Kimmerling, B. (1980). "New immigrants in the Israeli armed forces." *Armed Forces & Society* 6.3:455-482.

Ben-Shalom, U., Lewin, E. and Engel, E. (2019). "Organizational processes and gender integration in operational military units: An Israel Defense Forces case study." *Gender, Work & Organization* 26.9:1289-1303.

Bollen, K.A., and Hoyle, R.H. (1990). "Perceived Cohesion: A Conceptual and Empirical Examination." *Social forces* 69.2: 479-504

Cohen, S.A. (2008). *Israel and its army: From cohesion to confusion*. Routledge.

Cohen, S.A. (2012). "Religion as Nation-Binder and Nation-Divider: Interpersonal Relationships in the Israel Defense Forces," in: *Religion, Politics, Society and The State* (J. Fox, ed.), Paradigm, pp. 89-103.

- Colton, T.J.(1979). *Commissars, commanders, and civilian authority: The structure of Soviet military politics*. Harvard University Press.
- Crisp R.J. and Turner, R.N.(2009). "Can Imagined Interactions Produce Positive Perceptions?" Reducing Prejudice Through Simulated Social Contact," *American Psychologist* 64.4:231-240
- Ellemers, N.S. and Haslam, A.(2011). "Social Identity Theory," *Handbook of theories in social psychology*, 379-398.
- Gal, R.(1986). Unit Morale: From a Theoretical Puzzle to an Empirical Illustration—An Israeli Example 1. *Journal of Applied Social Psychology*, 16(6), 549-564.
- Hornsey, M.J.(2008). "Social identity theory and self-categorization theory: A historical review." *Social and Personality Psychology Compass* 2.1: 204-222;
- Krebs, R.R.(2006). *Fighting for rights: military service and the politics of citizenship*. Cornell University Press.
- Krebs, R.R.(2004). "A school for the nation? How military service does not build nations, and how it might." *International Security* 28(4): 85-124.
- Lewin, E.(2016). The importance of national ethos in military victories. *Social Sciences*, 5(3), 45.
- MacCoun, R. et.al.(2006). "Does Social Cohesion Determine Motivation in Combat? An Old Question with an Old Answer," *Armed Forces & Society*, 32(4):646-654.
- MacCaoun, R. and Hix, W.(2010). "Unit Cohesion and Military Performance," *Sexual orientation and US military personnel policy: An update of RAND's 1993 study*. RAND, ch. 5.
- Matthews, M.D.(2015). *Headstrong: How Psychology is Revolutionizing War*, Oxford University Press.
- Rivnai-Bahir, S. & Avidar, M (2017). "Alternative vs. Canonical Discourses Regarding Military Service in Israel," *Res Militaris* 5.
- Tajfel, H.(2010). "Introduction," in *Social Identity and Intergroup Relations* (Henri Tajfel, ed.), Cambridge University Press.
- Turner, R.N.et.al.(2008). "A Test of the Extended Intergroup Contact Hypothesis: The Mediating Role of intergroup anxiety, Perceived Ingroup and Outgroup Norms, and Inclusion of the Outgroup in the Self," *Journal of Personality and Social Psychology*, 95.4:843-860.
- Yadgar, Y. and Liebman, C.(2009). "Beyond the religious-secular dichotomy: Masortim in Israel." *Religion or ethnicity*: 171-192.